

ADRIAN
GOLDSWORTHY

CAESAR

Vertaald door
Corrie van de Bergen
Carola Kloos

Ambo|Manteau

INHOUD

Inleiding 7

I DE WEG NAAR HET CONSULAAT 100-59 v.Chr.

- 1 Caesars wereld 17
- 2 Caesars jeugd 40
- 3 De eerste dictator 60
- 4 De jonge Caesar 75
- 5 Kandidaat 99
- 6 Samenzwering 130
- 7 Schandaal 154
- 8 Consul 179

II PROCONSUL 58-50 v.Chr.

- 9 Gallië 215
- 10 Volksverhuizers en huurlingen: de eerste veldtochten, 58 v.Chr. 239
- 11 'Het dapperste Gallische volk': de Belgae, 57 v.Chr. 271
- 12 Politiek en oorlog: de conferentie van Lucca 294
- 13 'Naar de overkant': de expedities naar Brittannië en Germanië 312
- 14 Opstand, rampspoed en wraak 338
- 15 De man en het uur: Vercingetorix en de grote opstand, 52 v.Chr. 361
- 16 'Heel Gallië is onderworpen' 391

III BURGEROORLOG EN DICTATUUR 49-44 v.Chr.

- 17 De weg naar de Rubico 409
- 18 Blitzkrieg: Italië en Spanje, winter-herfst 49 v.Chr. 432
- 19 Macedonië, november 49-augustus 48 v.Chr. 459
- 20 Cleopatra, Egypte en het Oosten, herfst 48-zomer 47 v.Chr. 488
- 21 Afrika, september 47-juni 46 v.Chr. 505
- 22 Dictator, 46-44 v.Chr. 527
- 23 De idus van maart 550

Epiloog 573

Dankwoord 583

Chronologie 585

Verklarende woordenlijst 588

Noten 592

Bibliografie 621

Register 626

INLEIDING

Het leven van Gaius Julius Caesar was intens dramatisch en is alle generaties na hem blijven fascineren. Ontelbare schrijvers en dramaturgen hebben over hem geschreven, bijvoorbeeld Shakespeare en Shaw, om er slechts twee te noemen. Caesar was een van de kundigste generaals aller tijden en liet verslagen van zijn veldtochten na van een literaire kwaliteit die in dit genre zelden of nooit geëvenaard is. Daarnaast was hij politicus en staatsman. Hij wist de hoogste macht in de Romeinse republiek naar zich toe te trekken en eigende zich de status van monarch toe, behalve in naam. Caesar was geen wrede heerser en tegenover zijn verslagen vijanden gedroeg hij zich als een toonbeeld van barmhartigheid. Toch werd hij uiteindelijk doodgestoken, als slachtoffer van een samenzwering die geleid werd door twee mannen wie hij genade had geschonken, een samenzwering waaraan ook velen deelnamen die hem eerder gesteund hadden. Later werd zijn aangenomen zoon Octavianus – voluit: Gaius Julius Caesar Octavianus – de eerste keizer van Rome. De zogenaamde Julisch-Claudische dynastie stierf in 68 n. Chr. uit met de dood van Nero, maar alle keizers na hem bleven de naam Caesar dragen, ook al was er geen sprake van bloed- of adoptieverwantschap. Zo werd de naam van een aanvankelijk nogal obscure aristocratische familie een titel, een symbool voor het hoogste wettige gezag, en deze associatie bleek zo sterk dat nog aan het begin van de twintigste eeuw twee grote wereldmachten werden geleid door een *Kaiser* en een *tsar*: verbasteringen van de naam Caesar. De klassieken zijn hun vooraanstaande positie in het westerse onderwijssysteem inmiddels kwijtgeraakt, maar Julius Caesar is een van de weinige figuren uit de Oudheid die iedereen nog kent. Heel veel mensen die op school geen Latijn hebben gehad, kennen wel de laatste

woorden die Shakespeare hem toedichtte: ‘*et tu, Brute*’ – in werkelijkheid zei hij vermoedelijk iets anders (zie pagina 569), maar dit terzijde. Van de Romeinen uit de Oudheid genieten alleen Nero en misschien Marcus Antonius even grote bekendheid, terwijl van andere volkeren uit die tijd alleen Alexander de Grote, de grote Griekse filosofen, Hannibal en niet te vergeten Cleopatra goede bekenden bij het grote publiek zijn. Cleopatra was Caesars minnares en Marcus Antonius was een van zijn naaste medewerkers, zodat deze twee ook hun plaats hebben in deze biografie.

Caesar was een groot man. Napoleon is maar een van talrijke befaamde bevelhebbers die erkennen veel van de studie van Caesars veldtochten te hebben geleerd. In politiek opzicht was zijn invloed op de Romeinse geschiedenis zeer groot: hij speelde een sleutelrol bij het beëindigen van het republikeinse regeringsstelsel dat vier en een halve eeuw had standgehouden. Caesar was uiterst intelligent en bezat een brede algemene ontwikkeling, maar hij was in de eerste plaats een man van de daad en als zodanig is hij ook in de herinnering blijven voortleven. Hij was begiftigd met zeer uiteenlopende bijzondere talenten: behalve een begenadigd redenaar, schrijver en wetsontwerper was hij ook een gewiekste politicus en strateeg en een briljante legeraanvoerder. En bovenal bezat hij een grote charme, waarmee hij de harten van het volk van Rome, de legioensoldaten in het veld en de vele vrouwen die hij verleidde voor zich won. Caesar maakte behoorlijk wat fouten, als bevelhebber en als politicus, maar wie maakt geen fouten? Een van zijn grote gaven was dat hij zich door tegenslagen niet uit het veld liet slaan en kon erkennen, al was het alleen maar tegenover zichzelf, dat hij iets niet goed had gedaan, om zich vervolgens aan te passen aan de nieuwe situatie en die uiteindelijk naar zijn hand te zetten.

Weinig mensen zullen ontkennen dat Caesar een groot man was, maar het is problematischer om hem een goed mens te noemen of te beweren dat de gevolgen van zijn daden in elk opzicht goed waren. Hij was geen Hitler of Stalin, en ook geen Dzingis Khan. Niettemin sneuvelde volgens één bron tijdens zijn veldtochten meer dan een miljoen van zijn vijanden. In de Oudheid keek men anders tegen de dingen aan, en dat Caesar oorlog voerde tegen buitenlandse tegenstanders als de Gallische stammen bracht de Romeinen bepaald niet in gewetensnood. In acht jaar tijd doodden Caesars legioenen op hun veldtochten in de regio honderdduizenden mensen en maakten er nog eens honderdduizenden tot slaaf. Caesar was bij tijd en wijle meedogenloos. Hij gaf opdracht tot massaslachtingen en executies en bij één gelegenheid tot het massaal verminken van gevangenen: hun handen werden afgehakt alvorens ze hun vrijheid terugkregen. Maar vaker was hij zijn verslagen vijanden genadig, en wel om een praktische reden: hij wilde dat ze de Romeinse heerschappij aan-

vaardden en brave belastingbetalende inwoners van een nieuwe provincie werden. Hij was een kil pragmaticus, die tot clementie of wreedheid besloot al naargelang het hem het beste uitkwam. Hij was een krachtdadig imperialist, maar hierbij dienen we aan te tekenen dat hij niet de uitvinder van het Romeinse imperialisme was, maar slechts een van de vele uitvoerders. Zijn veldtochten waren niet opvallend meedogenlozer dan andere Romeinse oorlogen. In zijn eigen tijd waren zijn activiteiten in Rome veel meer omstreden, evenals zijn bereidheid tot het uitvechten van een burgeroorlog toen hij meende dat zijn politieke rivalen zijn carrière wilden beëindigen. Caesar had alle reden om gegriefd te zijn, maar toen hij in januari van het jaar 49 v.Chr. met zijn leger vanuit zijn provincie naar Italië optrok, maakte hij zichzelf tot rebel. De burgeroorlogen die volgden op zijn gewelddadige dood liepen uit op het einde van de republiek. Mogelijk verkeerde die republiek al in een terminale fase door wat Caesar had gedaan. De republiek werd vervangen door een heerschappij van keizers, van wie de eerste zijn erfgenaam was. Als dictator had Caesar alle macht in handen gehad en had hij zich in het algemeen goed van zijn bestuurlijke taken gekweten. Hij had maatregelen genomen die van gezond verstand en van staatsmanschap getuigden, en die Rome ten goede kwamen. Vóór hem maakte een kleine elite uit kringen van senatoren de dienst uit in de republiek; de leden van deze klik misbruikten hun positie maar al te vaak om zichzelf te verrijken door uitbuiting van armere Romeinse medeburgers en de bevolking van de provincies. Caesar pakte problemen aan die al geruime tijd als wezenlijk en ernstig onderkend werden, maar die waren blijven bestaan omdat de senatoren elkaar de eer voor het oplossen ervan niet gunden. Het republikeinse stelsel was behoorlijk verrot en kampte al van vóór Caesars geboorte met geweld, en al vanaf zijn prille jeugd met burgeroorlog. Hij veroverde de absolute macht met militaire middelen en we weten dat hij zich in andere fasen van zijn loopbaan van omkoping en intimidatie bediende. Zijn tegenstanders maakten gebruik van dezelfde methoden en waren niet minder bereid tot burgeroorlog om Caesars positie te vernietigen als hij om zijn positie te verdedigen, waarmee niets anders gezegd is dan dat hij niet beter of slechter was dan zij. Na zijn zege regeerde hij op zeer verantwoorde wijze, in schril contrast met de senatorenaristocratie: zijn maatregelen waren erop gericht het welzijn van een veel groter deel van de samenleving te vergroten. Zijn heerschappij had geen repressief karakter. Hij schonk veel van zijn vroegere vijanden vergiffenis en hielp hen zelfs vooruit. Rome, Italië en de provincies waren er onder Caesar beter aan toe dan ze lange tijd geweest waren. Maar hoe goed hij ook regeerde, zijn heerschappij betekende het einde van vrije verkiezingen, en hoe rechtvaardig hij ook heerste, uiteindelijk zou de monarchie keizers als Caligula en Nero opleve-

ren. Normaal gesproken was het de rijke elite in Rome die letterlijk geschiedenis schreef en Caesars heerschappij betekende een verlies van macht voor deze klasse. Om die reden laten veel bronnen zich kritisch over hem uit.

Caesar was geen moreel hoogstaand figuur en in veel opzichten doet hij zelfs amoreel aan. Hoewel hij een oprecht vriendelijke en edelmoedige inborst lijkt te hebben gehad, niet wraakgierig was en vijanden tot vrienden wist te maken, was hij ook in staat tot opperste wreedheid. Hij was onverzadigbaar in zijn jacht op vrouwen en was zijn echtgenotes en talloze geliefden voortdurend ontrouw. Cleopatra is de allerbekendste van zijn minnaressen. Het kan zijn dat zij en Caesar beiden oprecht waren in hun liefde voor elkaar, maar dit weerhield Caesar er niet van al snel iets met een andere koningin te beginnen en zijn jacht op aristocratische vrouwen in Rome voort te zetten. Hij was enorm trots, ijdel zelfs, vooral waar het zijn uiterlijk betrof. De conclusie dat Caesar al op jeugdige leeftijd volledig overtuigd was van zijn eigen superioriteit is bijna onvermijdelijk. De achting die hij zichzelf toedroeg was ook grotendeels gerechtvaardigd, want hij was briljanter en bekwamer dan de overgrote meerderheid van zijn medesenatoren. Mogelijk was hij net als Napoleon zo onder de indruk van zichzelf dat hij hierdoor gemakkelijker anderen in zijn ban kreeg. En net als de Franse keizer was hij een vat vol tegenstrijdigheden. Sir Arthur Conan Doyle schreef ooit over Napoleon: 'Hij was een geweldig man, misschien wel de geweldigste man die ooit heeft bestaan. Maar wat mij opvalt is de onbeslistheid die zijn karakter kenmerkt. Je bent nog niet tot de conclusie gekomen dat hij een schurk in hart en nieren is, of je stuit weer op een nobele eigenschap, maar vervolgens slaat je bewondering weer volledig om op grond van een ongelofelijk laaghartige daad die hij heeft gepleegd.'¹ Eenzelfde soort ratjetoe van karaktereigenschappen kenmerkte Caesar, zij het misschien in mindere mate.

De academici van tegenwoordig worden geacht het verleden zo onpartijdig mogelijk te onderzoeken en dus is het zeer opmerkelijk dat men maar zelden een klassiek historicus treft die er geen uitgesproken mening over Caesar op na houdt. In het verleden waren er geschiedkundigen die hem bewonderden of zelfs vereerden, die hem zagen als een visionair die de gigantische problemen die de republiek bedreigden onderkende en wist wat hij eraan moest doen. Anderen zijn veel kritischer en zien hem als het prototype van de aristocraat met overbekende ambities, als een man die zich een weg naar de top baande zonder zich iets aan te trekken van schending van recht en traditie en die vervolgens geen welomlijnde ideeën had over wat hij met zijn macht moest aanvangen. Dergelijke critici neigen ertoe de nadruk te leggen op zijn opportunisme op weg naar de macht. Caesar was inderdaad een opportunist, maar hetzelfde kan ongetwijfeld gezegd worden van vrijwel elke succesvolle politicus. Hij geloof-

de rotsvast in de macht van de fortuna op alle terreinen van het menselijk bestaan en achtte zichzelf bijzonder gelukkig. Wij kunnen achteraf gezien stellen dat Octavianus – die tegenwoordig vrijwel altijd Augustus genoemd wordt – het systeem ontwikkelde dat keizers in staat stelde het Romeinse rijk eeuwenlang te leiden. Er wordt verwoed gedebatteerd over de vraag of de jaren van Caesars heerschappij over Rome de aanzet vormden tot wat Augustus wist te bereiken, of dat ze een valse start waren, een voorbeeld voor zijn geadopteerde zoon om zeer bewust niet na te volgen en zo hetzelfde lot uit de weg te gaan. De meningen zijn nog steeds zeer verdeeld en het ziet er niet naar uit dat dit ooit anders zal worden. De waarheid ligt waarschijnlijk ergens midden tussen de extreemste visies in.

Het doel van dit boek is het leven van Caesar aan een onderzoek te onderwerpen en het een stevige plaats te geven binnen de context van de Romeinse samenleving in de eerste eeuw v.Chr. Het houdt zich niet bezig met wat er na zijn dood gebeurde en ook nauwelijks met de verschillen tussen zijn heerschappij en die welke zich ontwikkelde in de jaren dat Augustus aan de macht was. De aandacht gaat daarentegen in hoofdzaak uit naar wat Caesar gedaan heeft, waarbij getracht wordt het waarom en hoe van zijn daden te doorgronden. Het is onvermijdelijk een beschouwing achteraf, maar het streven is om er níét van uit te gaan dat de burgeroorlog en de val van de republiek onvermijdelijk waren, en níét van het andere uiterste: de gedachte dat er met de republiek helemaal niets mis was. In het verleden werd Caesar in boeken vaak ofwel als politicus ofwel als generaal neergezet. Dit onderscheid had in Rome in zijn eigen tijd geen wezenlijke betekenis, terwijl het in moderne westerse maatschappijen wel van groot belang wordt geacht. Een Romeins senator had gedurende zijn hele carrière zowel een militaire als een burgerlijke taak, en beide waren een normaal onderdeel van het openbare leven. Het een kan zonder het ander niet volledig begrepen worden en in dit boek zullen beide even grondig besproken worden. Het is een dikke pil geworden, maar desondanks past er geen volledig beeld van de politiek in Rome tijdens Caesars leven in, noch een uitputtende analyse van de veldtochten in Gallië en de burgeroorlog. De aandacht gaat voortdurend naar Caesar uit; van gebeurtenissen waarbij hij niet persoonlijk betrokken was, worden alleen de essentiële feiten weergegeven. Veel controversiële thema's worden slechts in het voorbijgaan aangeroerd – de details van een bepaalde wet of een proces in Rome bijvoorbeeld, of topografische en andere kwesties die met de militaire operaties verbonden zijn. Hoe interessant deze zaken ook zijn, ze leiden alleen maar af van het hoofdonderwerp, althans voorzover ze niet van wezenlijke betekenis zijn voor het begrijpen van Caesar. Voor de geïnteresseerden zijn verwijzingen naar literatuur

over deze onderwerpen opgenomen in de noten aan het eind van dit boek. De hoofdtekst vermijdt directe verwijzingen naar de talloze deskundigen die over Caesar hebben geschreven en naar hun specifieke interpretaties. In een academisch geschrift zijn ze onvermijdelijk en essentieel, maar voor de lezer van deze algemene geschiedenis te saai voor woorden. Natuurlijk zijn belangrijke werken wel opgenomen in de noten.

Er zijn nog altijd heel veel dingen die we niet weten over Caesar, ook al is hij nog zo beroemd en leefde hij in de best gedocumenteerde decennia van de Romeinse geschiedenis. De meeste kennis die hier wordt gepresenteerd is al geruime tijd voorhanden. Archeologisch veldwerk levert nog altijd nieuwe ont-hullingen op over de wereld waarin Caesar leefde. Zo waren er ook tijdens het schrijven van dit boek opgravingen gaande in Frankrijk en Egypte, die ongetwijfeld meer licht zullen werpen op Gallië ten tijde van Caesar en het Alexandrië van Cleopatra. Maar het is niet waarschijnlijk dat ze een radicaal ander beeld van Caesars leven en loopbaan zullen opleveren. Hiervoor zijn we namelijk vooral aangewezen op literaire bronnen in het Latijn en Grieks die uit de antieke wereld zijn overgeleverd, hier en daar aangevuld met inscripties in brons of steen. Ook Caesars eigen commentaren op zijn militaire operaties zijn bewaard gebleven. Hij geeft gedetailleerde verslagen van zijn veldtochten in Gallië en de eerste twee jaren van de burgeroorlog. Een aanvulling hierop vormen de vier boeken over de rest van zijn krijgshistorie, die door een aantal van zijn officieren geschreven zijn. Bovendien beschikken we over de brieven, toespraken en theoretische geschriften van Cicero, die een overvloed aan informatie over die tijd verschaffen. Cicero's correspondentie, waaronder brieven afkomstig van een groot aantal vooraanstaande figuren uit de republiek, werd na zijn dood gepubliceerd en bevat ook enkele korte briefjes van Caesar zelf. We weten dat ooit de complete briefwisseling tussen Cicero en Caesar is uitgegeven, evenals een verzameling brieven die Cicero en Pompeius elkaar geschreven hebben, maar jammer genoeg zijn die niet bewaard gebleven. Hetzelfde geldt voor Caesars andere literaire geschriften en gepubliceerde toespraken. Het is altijd belangrijk in gedachten te houden dat slechts een fractie van een honderdste van de literatuur van de antieke wereld nu nog beschikbaar is. En de gepubliceerde correspondentie van Cicero bevat een aantal opzettelijke omissies, met name zijn brieven aan zijn vriend Atticus uit de eerste drie maanden van 44 v. Chr. Atticus was betrokken bij de publicatie van de correspondentie, maar die begon pas toen Augustus heer en meester over Rome was geworden. Waarschijnlijk bevatten de ontbrekende brieven aanwijzingen voor betrokkenheid van Atticus bij de samenzwering tegen Caesar of, wat nog waarschijnlijker is, bleek eruit dat Atticus ervan wist of er naderhand mee instemde,

en heeft Atticus ze daarom weggelaten, om zichzelf te beschermen. Een andere bijna contemporaine bron is Sallustius, die verscheidene geschiedkundige werken heeft geschreven, waaronder een verslag van de samenzwering van Catilina. Tijdens de burgeroorlog had Sallustius voor Caesar gevochten en als beloning was hij opnieuw tot de senaat toegelaten. Hij was als bestuurder naar Afrika gestuurd en daarna wegens afpersing veroordeeld, maar werd door Caesar gerehabiliteerd. Sallustius oordeelde gunstiger over Caesar dan Cicero, maar genoot het voordeel van wijsheid achteraf, waardoor zijn mening over de dictator blijkbaar enigszins ambigu is geworden. Ironischerwijs, zijn eigen gedrag in aanmerking genomen – al heeft hij altijd met klem ontkend iets onoirbaars te hebben gedaan – was zijn uitgangspunt dat alle tegenspoed waarmee Rome te kampen had voortkwam uit moreel verval onder de aristocratie, hetgeen een onvermijdelijk gekleurd verslag opleverde. Cicero, Sallustius en Caesar speelden alle drie een actieve rol in het openbare leven. Met name Caesar schreef om zijn daden in een rooskleurig daglicht te stellen en steun te verwerven voor zijn verdere loopbaan. Deze auteurs waren geen onpartijdige waarnemers die het erom te doen was de feiten zo getrouw mogelijk weer te geven.

De meeste andere bronnen zijn van veel later datum. Livius schreef tijdens het bewind van Augustus en een aantal gebeurtenissen lag toen nog tamelijk vers in het geheugen, maar zijn boeken over deze periode zijn verloren gegaan en er resteren slechts korte samenvattingen van. Velleius Paterculus schreef niet veel later en zijn korte beschrijving van de periode bevat nuttige informatie. Maar het grootste deel van onze kennis over Caesar werd pas overgeleverd aan het begin van de tweede eeuw n.Chr., meer dan honderdvijftig jaar na de moord op de dictator. De Griekse schrijver Appianus produceerde een uitgebreide reeks geschriften over de geschiedenis van Rome, waaronder twee boeken over de burgeroorlogen en de woelige tijd tussen 133 en 44 v.Chr. *Parallele levens* van Plutarchus, eveneens een Griek, is uit diens oeuvre voor ons doel het belangrijkste; het betreft levensbeschrijvingen van steeds een beroemde Griek en een beroemde Romein die met elkaar vergeleken worden. Caesar en Alexander de Grote worden als de succesvolste veldheren aller tijden naast elkaar gezet. Ook van belang zijn de levensbeschrijvingen van Marius, Sulla, Crassus, Pompeius, Cicero, Cato, Brutus en Marcus Antonius. De Romein Suetonius schreef biografieën van de eerste twaalf Romeinse keizers, beginnend met Caesar. Cassius Dio was van Griekse origine, maar was ook Romeins burger en speelde als senator een actieve rol in het Romeinse openbare leven aan het begin van de derde eeuw n.Chr. Hij schreef het meest gedetailleerde overzicht van de periode. Al deze schrijvers hadden toegang tot bronnen waarvan er veel teruggingen tot de tijd van Caesar, met inbegrip van diens geschrif-

ten die inmiddels verloren zijn gegaan. Toch moeten we ons er voortdurend reukenschap van geven dat hun werken veel later geschreven zijn en vaak is onzeker of zij de leefwereld uit de eerste eeuw v.Chr. correct weergeven of interpreteren. Onze kennis vertoont een aantal opmerkelijke hiaten. Door een eigenaardige samenloop van omstandigheden ontbreken de beginhoofdstukken van de Caesarbiografieën van zowel Suetonius als Plutarchus; hierdoor weten we niet absoluut zeker in welk jaar hij geboren is. Elke auteur had zijn eigen vooroordelen, interesses en invalshoeken en maakte gebruik van bronnen die op hun beurt bevooroordeeld en in veel gevallen regelrechte propaganda waren. Het gebruik van welke bron dan ook vraagt om omzichtigheid. Anders dan historici die zich met de nieuwste geschiedenis bezighouden, moeten historici van de Oudheid vaak het beste zien te maken van beperkte en mogelijk onbetrouwbare bronnen, en een zo goed mogelijke balans zien te vinden bij het afwegen van bronnen die elkaar tegenspreken. Door dit hele boek heen heb ik geprobeerd de lezer enig idee te geven van het hele proces.

Sommige aspecten van Caesars leven in intieme kring blijven een gesloten boek voor ons. Het zou erg interessant en onthullend zijn als we meer wisten over zijn persoonlijke en intieme relaties met familie, echtgenotes, geliefden en vrienden. Wat de laatste categorie betreft, lijkt het erop dat Caesar gedurende een groot deel van zijn leven, en zeker op het laatst, geen enkele vriend had die op wat voor manier dan ook zijn gelijke was, al is wel duidelijk dat hij een hechte band had met en dol was op veel van zijn ondergeschikten en medewerkers. We weten ook vrijwel niets van Caesars opvattingen op het gebied van religie. In de Romeinse tijd was het hele leven van religie en rituelen doordrenkt. Caesar was een van de hoogste priesters in Rome en ging als zodanig regelmatig voor bij gebeden, offers en andere riten. Hij ging ook prat op een overlevering in zijn familie volgens welke deze zou afstammen van de godin Venus, en buiten deze mythe volledig uit. Maar we hebben geen enkel idee wat dit alles in werkelijkheid voor hem betekende. Hij liet zich zelden of nooit door godsdienstige scrupules van iets weerhouden en maakte dankbaar gebruik van de religie ten eigen bate, maar dat wil nog niet zeggen dat hij volkomen cynisch was op dit terrein en nergens in geloofde. We weten er eenvoudig niets van. Een deel van de aantrekkingskracht van Caesar is dat hij zo moeilijk te doorgronden is en allerlei mysteries rond zijn persoon onopgehelderd zijn. Zo is onduidelijk wat hij de laatste maanden van zijn leven werkelijk in de zin had. In de zesenvijftig jaar van zijn bestaan was Gaius Julius Caesar afwisselend van alles en nog wat: voortvluchtige, gevangene, veelbelovend politicus, legeraanvoerder, jurist, rebel, dictator – zo geen god – en ook echtgenoot, vader, minnaar en overspelige. Geen romanheld doet het hem na.

I

DE WEG NAAR HET CONSULAAT

100-59 V.CHR.

CAESARS WERELD

Want toen Rome bevrijd was van de vrees voor Carthago en haar rivale voor het imperium haar niet meer in de weg stond, werd het pad der deugd verlaten om dat van de verloedering op te gaan, niet geleidelijk, maar in een ijtempo. De oude orde werd afgedankt om plaats te maken voor de nieuwe. De waakzaamheid van de staat sloeg om in sluimering, zijn jacht op wapens in de jacht op genot, zijn daadkracht in geluier.

– Velleius Paterculus, begin eerste eeuw n. Chr.¹

De republiek is niets, slechts een naam zonder inhoud of vorm.

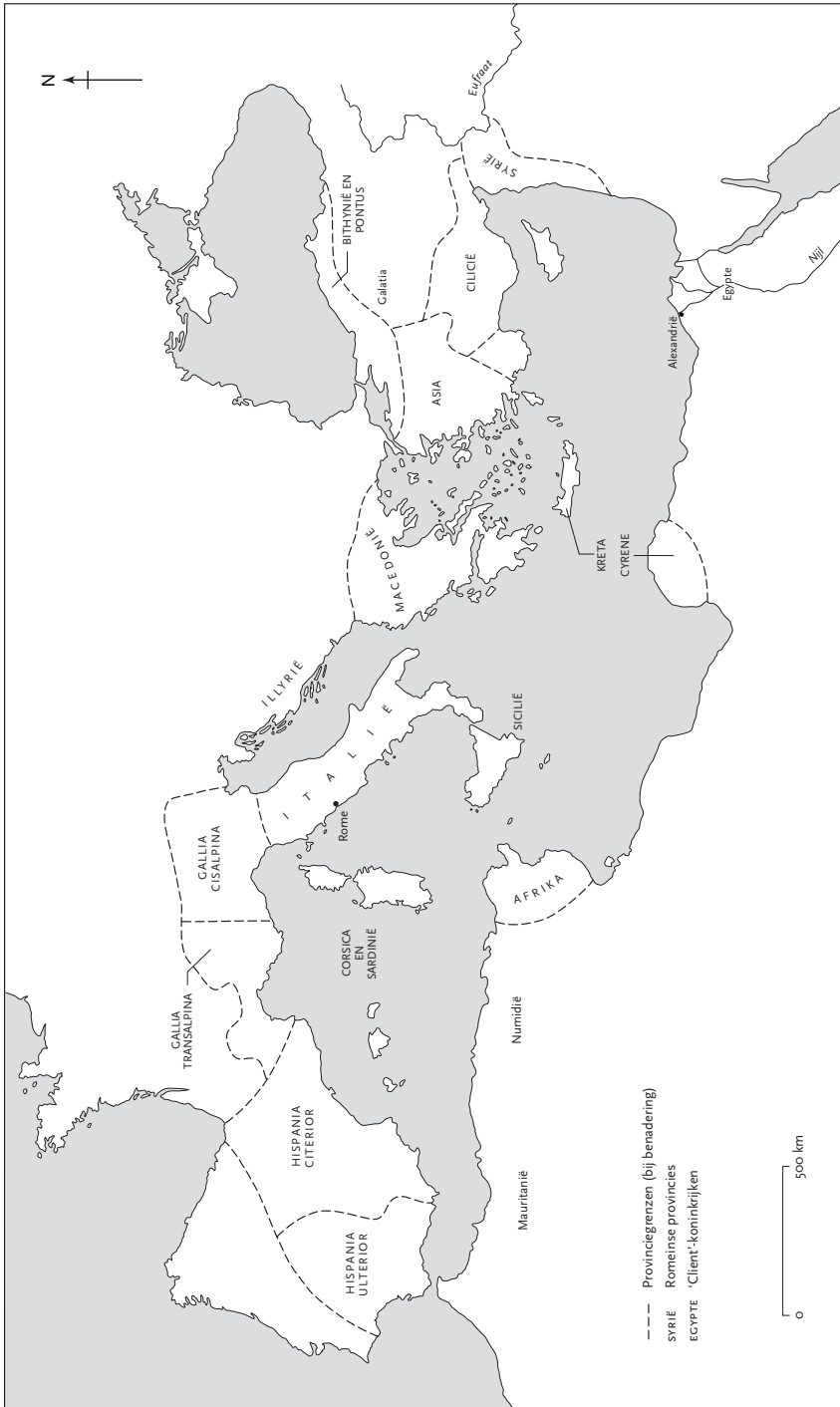
– Julius Caesar²

Aan het einde van de tweede eeuw v. Chr. was de Romeinse republiek nog de enige macht van betekenis in het gebied rond de Middellandse Zee. Carthago, de Fenicische kolonie die als handelsmacht de westelijke wereld zo lang had gedomineerd, was door de Romeinse legioenen in 146 v. Chr. weggevaagd. Ongeveer in diezelfde tijd werd Macedonië, het vaderland van Alexander de Grote, een Romeinse provincie. De andere invloedrijke koninkrijken die waren ontstaan doordat Alexanders generaals zijn enorme maar kortstondige rijk uiteen hadden gerukt, waren al op de knieën gedwongen en van hun voormalige machtsuitstraling was bijna niets meer over. Veel van de gebieden in en rond de Middellandse Zee – het gehele Italische schiereiland, het zuiden van Gallië, Sicilië, Sardinië en Corsica, Macedonië en een deel van Illyrië, Klein-Azië, een groot deel van Spanje en een hoek van Noord-Afrika – vielen onder directe

heerschappij van de Romeinen. Elders werd de macht van Rome erkend, zij het tandenknarsend, of in ieder geval gevreesd. Geen van de koninkrijken, stammen of staten die in contact stonden met de Romeinen was in staat het tegen hen op te nemen en het zag er ook niet naar uit dat ze hun krachten zouden bundelen. In 100 v.Chr. was Rome enorm sterk en erg rijk en niets wees erop dat hier verandering in zou komen. Wij weten nu dat Rome zelfs nóg sterker en rijker zou worden en nauwelijks een eeuw later het leeuwendeel veroverd zou hebben van een gigantisch rijk dat vijf eeuwen stand zou houden.

Romes opklimmen van een zuiver Italische mogendheid tot een mediterrane supermacht was in snel tempo gegaan, zo snel zelfs dat dit voor de Grieksprekende wereld, die in het verleden nauwelijks aandacht had gehad voor deze groep westelijke barbaren, als een grote schok kwam. De strijd met Carthago had langer dan een eeuw geduurd en was met massale slachtingen gepaard gegaan, terwijl de hellenistische wereld in de helft van de tijd werd onderworpen, met te verwaarlozen verliezen. Een generatie vóór Caesars geboorte had de Griekse historicus Polybius zijn *Historiae* geschreven met het expliciete doel te verklaren hoe de Romeinse overheersing tot stand was gekomen. Hij had zelf de eindfase van dit proces meegemaakt, want hij had tijdens de derde Macedonische oorlog (172-167 v.Chr.) tegen de Romeinen gevochten, waarna hij als gijzelaar in Rome was beland; daar was hij bij een Romeinse edelman in huis gekomen die hij op veldtocht had vergezeld, en zo kwam het dat hij de vernietiging van Carthago had meegemaakt. Polybius besteedde weliswaar aandacht aan de effectiviteit van het Romeinse militaire systeem, maar geloofde dat Romes succes veeleer wortelde in zijn politieke stelsel. Volgens hem was het te danken aan de constitutie van de republiek, die zeer zorgvuldig was opgesteld om te voorkomen dat een individu of groep in de samenleving de macht naar zich toe zou trekken, dat Rome gevrijwaard bleef van de herhaalde opstanden en burgerwisten waarvan de meeste Griekse stadstaten te lijden hadden. Door haar interne stabiliteit kon de Romeinse republiek zich wijden aan oorlogvoering op een schaal en met een verbetering waaraan rivalen niet toekwamen. Geen andere staat had de catastrofale verliezen en verwoestingen die Hannibal had aangericht te boven kunnen komen om alsnog de oorlog te winnen.³

Toen Caesar geboren werd, was de republiek zo'n vierhonderd jaar oud. Haar kracht viel af te leiden uit de gestage opkomst van Rome. Maar terwijl Rome nog veel meer macht zou verzamelen, liep het republikeinse stelsel op zijn laatste benen. Tijdens zijn leven zou Caesar meemaken hoe de republiek door burgeroorlogen verscheurd raakte; hijzelf zou een leidende rol gaan spelen in deze conflicten. Sommige Romeinen waren naderhand van mening dat het systeem Caesar niet had overleefd en dat hij de hoofdschuldige van deze on-

Het Romeinse rijk in de eerste eeuw v.Chr.

dergang was. Niemand betwijfelde dat de republiek nog slechts een herinnering was tegen de tijd dat Caesars adoptiefzoon Augustus zichzelf tot eerste keizer van Rome liet uitroepen. Hoe succesvol de Romeinse republiek lange tijd ook was geweest, tegen het einde van de tweede eeuw v.Chr. waren er tekenen die erop duiden dat niet alles verliep zoals het hoorde en dat haar einde naderde.

In 105 v.Chr. hadden zwervende Germaanse stammen, de Cimbri en de Teutones, een uitzonderlijk grote Romeinse legermacht bij Arausio (het huidige Orange in Zuid-Frankrijk) verpletterend verslagen. Het aantal gesneuvelden in deze strijd evenaarde dat van Cannae in 216 v.Chr., toen Hannibal bijna 50.000 Romeinse en geallieerde soldaten in één dag had afgeslacht. Het was de laatste en ergste van een reeks nederlagen tegen deze barbaren, die tot de strijd geprovoceerd waren door de eerste Romeinse legeraanvoerder die in 113 v.Chr. hun pad had gekruist. De Cimbri en Teutones waren volkeren op drift, ze waren op zoek naar nieuw grondgebied en vormden geen professioneel leger dat uit was op een regelrechte oorlog. Hun krijgers boden tijdens gevechten een angst-aanjangende aanblik en waren stuk voor stuk dapper, maar het ontbrak hun aan discipline. Op strategisch gebied lieten deze stammen zich niet leiden door rigide doelstellingen. Na Arausio zwierven ze verder in de richting van Spanje en keerden pas jaren later weer terug om invallen in Italië te doen. Deze adempauze verminderde de wijdverspreide paniek in Rome geenszins. De angst werd hier levend gehouden met de overgeleverde verhalen van de plundering van de stad in 390 v.Chr. door grote, blonde, woeste krijgers; het ging toen eerder om Galliërs dan om Germanen, maar de schrik voor alle barbaren uit het noorden zat er sindsdien stevig in bij de Romeinen. Er werd alom kritiek geleverd op de incompetentie aristocratische generaals die de recente debacles op hun conto hadden. Men vond nu dat de oorlog tegen de stammen moest worden toevertrouwd aan Gaius Marius, die kort tevoren een overwinning in Numidië had behaald en zo een einde had gemaakt aan een oorlog die aanvankelijk ook veel met corruptie en incompetentie in de hoogste regionen van doen had gehad. Marius was getrouwd met de tante van Caesar en hij was de eerste uit de familie die in de politiek was gegaan; hij had al veel bereikt, want hij was een van de twee gekozen consuls voor het jaar 107 v.Chr. De consuls waren de hoogste ambtenaren van de republiek, belast met de belangrijkste bestuurlijke verantwoordelijkheden en met het militaire opperbevel gedurende de twaalf maanden waarvoor ze gekozen waren. Tussen een eerste en een tweede benoeming tot consul diende tien jaar te verstrijken, maar Marius werd vijf jaar achtereen tot consul gekozen, voor de jaren 105 tot 100 v.Chr. Zoiets was nog nooit vertoond en strikt genomen was het onwettig, maar het had wel het gewenste effect:

Marius versloeg de Teutones in 102 v.Chr. en de Cimbri het jaar daarop.⁴

Marius' opeenvolgende consulaten betekenden een schending van een fundamenteel principe van het Romeinse openbare leven, maar konden worden opgevat als een noodzakelijk uitstapje om de staat door een crisisperiode te loodsen. In het verleden had de republiek wel vaker de nodige flexibiliteit aan den dag gelegd om andere noodsituaties het hoofd te kunnen bieden. Veel verontrustender was de recente tendens om politieke geschillen op een gewelddadige manier uit te vechten. In de herfst van 100 v.Chr. werd een senator die Memmius heette en die kort daarvoor tot consul verkozen was, op het forum doodgeslagen door handlangers van een van zijn gepasseerde medekandidaten. Deze man, Gaius Servilius Glaucia, had samen met zijn kameraad Lucius Appuleius Saturninus al eerder zijn toevlucht genomen tot dreigementen en knokploegen om wetgeving door te drukken. Ze werden alom ook verantwoordelijk gehouden voor de moord op een andere rivaal. De schaamteloze manier waarop Memmius gelyncht was, leidde tot een snelle tegenactie. Marius, die Saturninus tot dan toe prima voor zijn eigen doeleinden had weten te gebruiken, keerde zich nu tegen hem en gaf gehoor aan de oproep van de senaat om de republiek te redden. Hij bewapende zijn medestanders en omsingelde de handlangers van Saturninus en Glaucia op de Capitoolijnse heuvel, waarna hij hen al snel tot overgave wist te dwingen. Mogelijk had Marius deze radicalen beloofd dat ze het er levend zouden afbrengen, maar de algemene stemming neigde niet zo naar clementie. De meeste gevangenen zaten in het senaatsgebouw opgesloten toen een menigte daarheen opdrong. Sommigen klommen het dak op, rukten er leien tegels af en bekogelden de gevangenen met deze zware projectielen tot geen van hen meer in leven was. Om de republiek te verdedigen was het normale recht opgeschort en geweld met nog grover geweld afgestraft: een grove afwijking van het – weliswaar geïdealiseerde – beeld dat Polybius van de volmaakt evenwichtige constitutie had geschetst, hoewel zelfs hij niet had uitgesloten dat er een einde zou komen aan de interne stabiliteit van Rome. Om het verhaal van Caesar te begrijpen moeten we eerst kijken naar het karakter van de Romeinse republiek, zowel naar de theorie als naar de wisselende praktijk van de laatste decennia van de tweede eeuw v.Chr.⁵

DE REPUBLIEK

Volgens de overlevering werd Rome in 753 v.Chr. gesticht. Voor de Romeinen was dit het Jaar Een en alle latere gebeurtenissen werden officieel gedateerd als zoveel jaar 'na de stichting van de stad' (*ab urbe condita*). De archeologische ge-

gevens over de oorsprong van Rome bakenen dit begin minder scherp af, aangezien heel moeilijk is vast te stellen wanneer de kleine over de heuvels verspreide gemeenschappen die Rome zouden gaan vormen, tot één stad samenklonterden. Uit de vroege periode zijn maar weinig bronnen bewaard gebleven en tegen de tijd dat de Romeinen met geschiedschrijving begonnen, aan het begin van de tweede eeuw v.Chr., waren er al een heleboel dingen die ze zelf niet met zekerheid wisten. De verhalen over de begindagen van de stad bevatten vermoedelijk een kern van waarheid, maar het is bijna onmogelijk om feiten omtrent individuen en bepaalde gebeurtenissen te verifiëren. Wel is duidelijk dat Rome aanvankelijk door koningen werd geregeerd, maar of ook maar een van de legendarische zeven monarchen werkelijk bestaan heeft, is niet na te gaan. Tegen het einde van de zesde eeuw v.Chr. – de overgeleverde datum 509 v.Chr. is mogelijk juist – werd de monarchie als gevolg van interne strubbelingen vervangen door een republiek.

Het politieke stelsel van de Romeinse republiek ontwikkelde zich geleidelijk in de loop van vele jaren en werd nooit op een rigide manier vastgelegd. Het oude Rome leek wat dat betreft meer op het moderne Groot-Brittannië dan op de Verenigde Staten van Amerika: het bezat geen geschreven grondwet, maar een lappendeken van wetgeving, gewoonterecht en tradities. De uitdrukking *res publica*, waar ons woord republiek vandaan komt, betekent letterlijk ‘de publieke zaak’ en kan misschien het best vertaald worden met ‘de staat’ of ‘de natie’. De vaagheid van de benaming garandeerde dat het voor verschillende mensen verschillende dingen betekende. Caesar zou de term later ook als een holle frase afdoen.⁶ Het gebrek aan samenhang in het stelsel stond een aanzienlijke flexibiliteit toe, hetgeen eeuwenlang een bron van kracht bleek te zijn. Tegelijk vloede uit de aard van dit stelsel voort dat nieuwe precedentes of wetten, of ze nu goed of slecht waren, de aanpak van dingen voorgoed konden veranderen. De hele kern van het systeem was gebouwd op de wens te voorkomen dat een individu te veel permanente macht naar zich toe trok. De vrees voor een heropleving van een monarchale heerschappij was wijdverbreid en zat er het diepst in bij de aristocratie, die alle hoge ambten monopoliseerde. Daarom berustte de macht in de republiek bij een aantal verschillende instituten, waarvan de belangrijkste de magistraten, de senaat en de volksvergaderingen waren.

Magistraten genoten aanzienlijke macht, en de hoogste waren officieel draager van het *imperium*, het recht om legers aan te voeren en recht te spreken, maar wezenlijk hierbij was dat het om tijdelijke functies ging, die niet langer dan twaalf maanden bekleed werden. De macht van magistraten werd bovendien beperkt doordat ze deze gelijkelijk moesten delen met collega's in hetzelfde

de ambt. Elk jaar waren er twee consuls en zes praetoren, de belangrijkste magistraten na de consuls. Voor een tweede ambtstermijn konden ze zich pas na een tussenliggende periode van tien jaar verkiesbaar stellen, en voor een eerste moest een praetor negenendertig en een consul tweeënveertig jaar oud zijn. Er bestond geen scheiding tussen politieke en militaire macht en de magistraten wijdden zich aan militaire of civiele zaken naargelang de omstandigheden. De belangrijkste taken en militaire commando's werden aan de consuls toebedeeld, de minder belangrijke aan de praetoren. De meeste hoge magistraten werden er tijdens hun ambtstermijn van een jaar op uit gestuurd om een provincie te besturen. De senaat had de bevoegdheid om het imperium van een consul of praetor te verlengen; deze werd dan, steeds op jaarbasis, promagistraat: proconsul of propraeor. De noodzaak hiertoe deed zich vaak voor, want om een zo groot rijk te kunnen besturen moest de republiek voorzien worden van de nodige gouverneurs van provincies. Maar dat veranderde niets aan het in wezen tijdelijke karakter van macht. Het kwam slechts uiterst zelden voor dat een ambt meer dan twee jaar achtereen werd uitgeoefend. Aan de ambten zelf was heel veel macht verbonden, maar de consuls en andere magistraten werden in principe ieder jaar vervangen.

De invloed van de senaat was daarentegen vooral gebaseerd op permanentie, en minder op zijn formele functies. Deze raad bestond uit circa driehonderd senatoren en kwam bijeen wanneer een magistraat, gewoonlijk een consul, daartoe opriep. Senatoren werden niet gekozen, maar geworven – en bij hoge uitzondering weggestuurd – door de twee censoren, die iedere vijf jaar een census onder de Romeinse burgers uitvoerden. Ze werden geacht iedereen die sinds de laatste census tot magistraat was gekozen in de senaat op te nemen, maar waren hiertoe niet wettelijk verplicht. Er waren echter betrekkelijk weinig magistraatsambten voorradig, en veel senatoren – vermoedelijk ongeveer de helft – waren nooit magistraat geweest. Senatoren moesten behoren tot de 'ridderstand' (*ordo equester*), de rijkste vermogensklasse die in de census was opgenomen. Hun naam *equites* ('ridders') ontleenden zij aan hun traditionele rol als cavalerist in het Romeinse leger. Het leeuwendeel van de equites ambiëerde echter geen rol in het openbare leven en de leden van de senaat werden gewoonlijk geworven binnen een informele kleine elite binnen deze klasse. Ze waren rijk en vervulden een prominente rol in het besturen van de staat, en ze hadden dan ook van oudsher een gevestigd belang bij het handhaven van de republiek. De discussies in de senaat werden gedomineerd door de ex-magistraten, want volgens de procedure diende eerst de mening van voormalige consuls te worden gevraagd, daarna die van ex-praetoren, en zo verder, tot aan de laagsten in de rangorde toe. Mannen die een prominente positie in de repu-

blik hadden bekleed, bezaten enorme invloed ofwel *auctoritas* (zie pagina 588) en het collectieve prestige van de senaat als bestuurlijk orgaan was grotendeels gebaseerd op het lidmaatschap van deze mannen. De senaat bezat geen wetgevende macht, maar de decreten die als uitkomst van de debatten ter goedkeuring aan de Volksvergaderingen werden voorgelegd, kregen wel zeer stevige aanbevelingen mee. De senaat diende ook als adviesorgaan voor de magistraten wanneer die in Rome waren, besloot welke provincies ieder jaar beschikbaar zouden zijn, en kon imperium toewijzen aan een promagistraat. Bovendien ontving de senaat buitenlandse gezanten en zond diplomatieke vertegenwoordigers uit, en daarnaast zaakgelastigden die toezicht moesten houden op bestuurlijke aangelegenheden in de provincies. Hierdoor speelde de senaat een doorslaggevende rol in de buitenlandse politiek.

De verschillende kiesorganen van het Romeinse volk bezaten aanzienlijke macht in de Romeinse republiek, maar hadden vrijwel geen ruimte om op eigen initiatief acties te ondernemen. Ze kozen alle magistraten en hechtten hun goedkeuring aan wetten. Formeel behoorde ook het ratificeren van oorlogsverklaringen en vredesverdragen tot hun taak. Alle volwassen mannelijke burgers mochten, indien aanwezig, stemmen, maar hun stemmen waren niet van gelijke waarde. In de *comitia centuriata*, die de consuls koos en nog een aantal andere belangrijke taken had, waren de leden ingedeeld in kieseenheden die gebaseerd waren op hun bezit zoals vastgesteld tijdens de meest recente census. De structuur van de *comitia centuriata* had zijn oorsprong in de organisatie van het archaische Romeinse leger, waarin alleen de rijksten zich de dure uitrusting konden permitteren die het mogelijk maakte om een opvallende en risicovolle rol te spelen. Het was onvermijdelijk dat de hoogste kieseenheden of *centuriae* minder leden telden, eenvoudigweg omdat er minder rijke dan arme mensen waren. De stemmen van elke centurie werden geacht hetzelfde gewicht in de schaal te leggen, maar die van de rijksten stemden eerst en vaak was een beslissing al gevallen voordat de minder gegoeden hun zegje hadden kunnen doen. Andere Volksvergaderingen vonden hun oorsprong in de indeling in *tribus*, die eveneens door de census geregistreerd werden, en ook hierbij was de ongelijkheid vergelijkbaar groot, al had die een iets ander karakter. De stemming binnen iedere *tribus* werd gehouden volgens het principe dat de meerderheid van de aanwezigen de uitslag bepaalde. Maar de stedelijke *tribus*, waartoe veel van de Romeinse armen behoorden, omvatten op de dagen dat er gestemd werd gewoonlijk veel meer burgers dan de *rurales*, waarvan waarschijnlijk alleen de rijke leden in de gelegenheid waren naar Rome te reizen. Daarom had de mening van de welvarender burgers een veel grotere invloed op de uitslag van alle stemmingen dan die van de armen, hoewel die veel talrij-

ker waren. Geen van deze volksvergaderingen bood gelegenheid tot debatteren. De aanwezigen kozen eenvoudigweg iemand uit een lijst van kandidaten of stemden voor of tegen een bepaald voorstel. De volksvergaderingen werden bijeengeroepen door een magistraat, die er voorzitter van was en dicteerde wat er gebeurde. Vergeleken met de Atheense volksvergadering aan het einde van de vijfde eeuw v. Chr. lijkt het erop dat de democratische elementen binnen het Romeinse systeem aan een veel striktere controle onderhevig waren, maar dat wil niet zeggen dat ze niet van belang waren. De uitslag van een stemming, vooral wanneer het om verkiezingen ging, bleef onvoorspelbaar.

Alleen degenen die als equites bij de census in de hoogste vermogensklasse geregistreerd waren, kwamen in aanmerking voor een politieke loopbaan. Wie magistraat wilde worden, moest de steun van het electoraat zien te winnen. In Rome bestond niets wat in de verte op politieke partijen leek – gezien de verlamme uitwerking die deze kunnen hebben, zou het best eens kunnen dat het er democratischer toeging dan in veel moderne landen – en alle kandidaten voor een ambt concurreerden individueel met elkaar. Slechts zelden propageerden ze een bepaald beleid; het kwam veel vaker voor dat ze commentaar gaven op zaken die op dat moment speelden. Over het algemeen waren de kiezers in de eerste plaats op zoek naar een capabel persoon die na zijn verkiezing in staat was te doen wat de staat van hem verlangde. Daden uit het verleden werden als proeve van bekwaamheid aangevoerd, maar als een kandidaat daarop niet kon bogen, omdat hij bijvoorbeeld nog aan het begin van zijn carrière stond, dan werden de verdiensten van eerdere generaties van zijn familie van stal gehaald en aangeprezen. De Romeinen geloofden rotsvast dat families duidelijk herkenbare karaktertrekken bezitten. Ze gingen ervan uit dat iemand wiens vader en grootvader zich in oorlogen hadden onderscheiden, over dezelfde capaciteiten als zij beschikte. Aristocratische families deden er alles aan om de daden van hun leden uit heden en verleden op te hemelen en hun naam bij de kiezers bekendheid te geven. De combinatie van faam en rijkdom zorgde dat een betrekkelijk klein aantal families de boventoon voerde in de gederen van de magistraten, en met name van de consuls. Desondanks was het niet onmogelijk dat iemand die als eerste uit zijn familie tot de senaat was toegelaten, consul werd. Iemand die dit kunststukje had volbracht, stond bekend als een ‘nieuwe man’ (*novus homo*). Marius was met zijn weergaloze reeks consulaten onbetwist de grootste. Voor de meeste ‘nieuwe mannen’ was het binnenhalen van één termijn al een uiterst moeilijke klus. De competitie in de politiek was enorm en leden van vooraanstaande families moesten hun best blijven doen om hun voorsprong niet kwijt te raken. Naarmate een college van magistraten hoger in aanzien stond, was het aantal leden geringer, zodat de

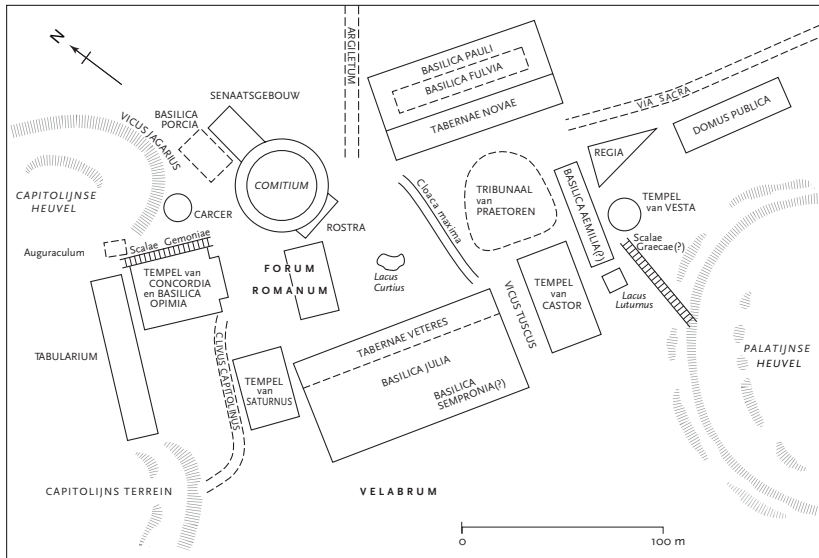
strijd om een ambt geduchter werd naarmate iemand hogerop kwam. Een simpele rekensom leert dat slechts twee van de zes praetoren die elk jaar gekozen werden, het tot consul konden schoppen. De hevige concurrentie zorgde ervoor dat politieke klikvorming over langere tijd maar zelden voorkwam en dat permanente partijen zelfs ondenkbaar waren, aangezien niemand het ambt van magistraat kon delen.

In veel opzichten werkte het systeem goed. De republiek werd ieder jaar voorzien van een nieuwe oogst aan magistraten die popelden om grootse dingen voor Rome te verrichten voordat hun termijn van twaalf maanden weer afliep. Formeel strekte de macht van het imperium zich niet buiten deze periode uit, maar iemands successen waren wel zeer bevorderlijk voor zijn auctoritas. Zoals zoveel Romeinse termen is deze niet zomaar in een modern Engels of Nederlands woord te vatten, want hij stond voor gezag, reputatie en invloed, in combinatie met hoog aanzien of status. Als iemand zijn ambt had neergelegd, bleef zijn auctoritas gehandhaafd, maar zijn verdere daden konden er uiteraard afbreuk aan doen en andere senatoren konden hem wat dit betrof de loef afsteken. Iemands auctoritas bepaalde hoe vaak en in welk stadium zijn mening werd gevraagd door de magistraat die een zitting van de senaat voorzat, en ook het gewicht dat door anderen aan zijn visie werd toegekend. Auctoritas bestond slechts wanneer anderen deze erkenden, maar senatoren waren zich bewust van hun status en maakten er soms op een grove manier misbruik van. In 90 v.Chr. werd de voorname voormalige consul en censor, Marcus Aemilius Scaurus, die op dat moment de leidende figuur in de senaat was (*princeps senatus*), ervan beschuldigd steekpenningen van een vijandige koning te hebben aangenomen. De aanklager was de onaanzienlijke Quintus Varius Severus, die weliswaar Romein was, maar in de Spaanse stad Sucro was geboren. In zijn verdediging wendde Scaurus zich tot de rechtbank en de menigte toeschouwers om zijn troef uit te spelen door het stellen van een simpele vraag: ‘Varius Severus uit Sucro beweert dat Aemilius Scaurus, verlokkt door vorstelijke omkoperij, het imperium van het Romeinse volk heeft verraden; Aemilius Scaurus ontkent de aanklacht. Wie van de twee zult u geloven?’ Varius werd weggehoond en de aanklacht werd ingetrokken.⁷

Wanneer iemand tot consul was gekozen, was de concurrentiestrijd nog niet ten einde. Zijn verdere status werd immers bepaald door de manier waarop hij zich in de uitoefening van zijn ambt van andere consuls onderscheidde. Het verslaan van een vijand van de republiek als aanvoerder van het leger gold als een grootse prestatie, vooral wanneer de consul na terugkeer in Rome een triomftocht werd toegekend. Tijdens deze ceremonie reed de overwinnaar in een zegekar door het centrum van de stad, als onderdeel van een stoet waar-

in krijgsgevangenen, oorlogsbuit en andere overwinningssymbolen werden meegevoerd en zijn eigen soldaten op hun paasbest uitgedost paradeerden. De generaal ging gekleed in de staatsiegewaden van Romes belangrijkste godheid, Jupiter Optimus Maximus, en zijn gezicht was zelfs rood geschilderd om de gelijkenis met de oude terracotta beelden van de god zo groot mogelijk te maken. Achter hem stond een slaaf die de lauwerkrans van de overwinnaar boven het hoofd van de veldheer hield, maar die hem er tevens fluisterend aan herinnerde dat hij een sterveling was. Het was al met al een grote eer, die herdacht werd door middel van een lauwerkrans (of een konterfeitsel daarvan) die in het portaal van de generaalswoning kwam te hangen. Een triomf als deze werd hogelijk gewaardeerd, maar ook vergeleken met de zeges van andere senatoren. Het was van belang om betere en grotere overwinningen op sterkere of exotischer vijanden te behalen, want daarmee kon men zich meer auctoritas verwerven dan voorgaande generaals. De meeste consuls hadden hun eerste termijn er zo rond hun vijfenveertigste op zitten, waarna ze mogelijk nog tientallen jaren in de senaat konden doorbrengen. De instandhouding van hun voorname positie in het openbare leven hing af van hun auctoritas, en kon deze metertijd nog vergroten. Het Romeinse openbare leven werd beheerst door wedijver. Senatoren waren hun hele carrière bezig meer faam en invloed te verwerven en anderen te beletten hetzelfde te doen. De jaarlijkse verkiezing van nieuwe magistraten en de beperkingen die aan hun ambten verbonden waren, gaven veel senatoren de kans om de republiek op een verheven manier te dienen, en voorkwamen dat individuen een monopolie op het gebied van glorie en invloed konden verwerven. Alle aristocraten wilden uitblinken, maar hun grootste angst was altijd dat een ander zijn rivalen te ver voorbij zou streven en zich een meer permanente voorrangspositie zou verwerven, waardoor het spook van de monarchie weer zou opdoemen. Als één individu te veel successen boekte, reduceerde dat de kansen voor anderen om eer te behalen.

Al was de republiek aan het einde van de tweede eeuw v.Chr. de supermacht van de mediterrane wereld, Rome zelf bleef het middelpunt van alle aspecten van het politieke leven. Daar en daar alleen kwam de senaat bijeen, hielden de rechtbanken zitting of verzamelden zich de volksvergaderingen voor het kiezen van magistraten of het bekrachtigen van wetgeving. In 100 v.Chr. was Rome de grootste stad ter wereld; zelfs haar naaste rivalen, zoals Alexandrië, vielen erbij in het niet. Aan het einde van de eerste eeuw v.Chr. kan de bevolking heel goed rond het miljoen geschommeld hebben, maar in 100 v.Chr. woonden er ook al honderdduizenden mensen, misschien een half miljoen of nog meer. We kunnen er geen precieze uitspraken over doen, omdat echte bewijzen ont-

De stad Rome – het centrum met het forum (naar CAH² IX (1994) p. 370). Een aantal details zijn onzeker.

breken, maar deze cijfers geven in ieder geval een indruk van de orde van grootte waaraan we moeten denken.

Hoewel de bevolking dus enorm was voor een tijd waarin er nog geen vorm van transport was sneller dan een man kon lopen of paardrijden, was Rome toch geen stad die zich net als modernere steden over een groot gebied uitstrekte. Vooral in de armere wijken woonden de mensen dicht open. Maar in het hart van Rome bevond zich een ruimte die letterlijk open was: het forum. Het was dé plek waar handel gedreven werd. Modieuze winkels die aan de grootse gebouwen grensden verkochten hier luxueuze spullen, de bijproducten van het grote rijk, en ook de vertegenwoordigers van grote handelsfirma's en graanhandelaren waren hier te vinden. Het was ook de plek van de rechtsuitoefening: er werden rechtszittingen gehouden, compleet met advocaten en jury's die uitspraken deden, allemaal in het openbaar. Over het forum liep de Via Sacra, de weg waarlangs triomftochten werden gehouden. In hoofdzaak in en rond het forum speelde het openbare leven van de republiek zich af. Magistraten, zoals tribunen, aedilen en praetoren, hadden een vaste plek op het forum waar zij hun zaken afhandelden. Als de senaat bijeenkwam, was dat vrijwel altijd in een gebouw aan de rand van het forum, ofwel het senaatsgebouw (de Curia), ofwel een van de tempels. Voor het senaatsgebouw stond het

spreekgestoelte, de rostra, waarvan de naam ontleend was aan zijn versiering: stevens van vijandelijke oorlogsschepen, afkomstig uit de Punische oorlogen. Vanaf de rostra staken magistraten of andere prominente Romeinen redevoeringen af voor samengestroomde burgers met de bedoeling hen over te halen voor of tegen een wetsvoorstel te stemmen of een of andere kandidaat bij een verkiezing te steunen. Op bevel van een daartoe bevoegde magistraat kon diezelfde mensenmenigte worden opgeroepen tot een vergadering van tribus (ofwel het *concilium plebis* ofwel het *concilium tributa*) om een wet aan te nemen of te verwerpen. Zo'n bijeenkomst vond vrijwel altijd op het forum plaats, behalve wanneer het om verkiezingen ging. Het forum was in talrijke opzichten het kloppende hart van Rome.⁸

WINST- EN VERLIESREKENING VAN HET RIJK

De Romeinse republiek was vaak in oorlogen verwickeld; gedurende lange periodes was het een jaarlijks terugkerend fenomeen. In de klassieke wereld was het niet ongebruikelijk om dikwijls ten strijde te trekken. De overtuiging dat hun burens kwetsbaar waren, was voor staten meestal al voldoende reden om ze aan te vallen. De grootse bloeiperiode van de klassieke Griekse cultuur, waarin kunst, literatuur en filosofie een hoge vlucht namen, begon in een tijd dat de Griekse stadstaten voortdurend strijd met elkaar leverden. Maar al vanaf het prille begin van haar geschiedenis was de Romeinse oorlogvoering anders van karakter, niet alleen omdat er zoveel successen werden geboekt, maar vooral omdat de Romeinen het talent bezaten die successen te consolideren door verslagen vijanden in het rijk op te nemen en tot betrouwbare bondgenoten om te vormen. Aan het begin van de derde eeuw v. Chr. stond vrijwel het gehele Italiaanse schiereiland onder Romeinse overheersing. Binnen dit gebied hadden de inwoners van een aantal gemeenschappen het Romeinse burgerrecht verkregen en hierdoor – en ook door de stichting van kolonies in veroverd gebied – nam het aantal Romeinse burgers drastisch toe en streefde de inwonersaantallen van alle andere stadstaten glansrijk voorbij. Andere volken kregen de Latijnse status, wat hun geringere, maar toch altijd nog belangrijke privileges opleverde, terwijl de rest eenvoudigweg tot bondgenoten of *socii* werd gebombardeerd. Al betrekkelijk vroeg was zowel de Romeinse als de Latijnse status niet specifiek meer verbonden met bepaalde etnische of linguïstische groepen, en was er feitelijk voornamelijk nog sprake van juridisch onderscheid. Gemeenschappen die nog geen privileges bezaten, konden hopen die mettertijd te verwerven; van Latijnse rechten konden ze opklimmen naar bur-

gerschap zonder stemrecht en uiteindelijk tot het volledige Romeinse burgerschap. Elke gemeenschap was met Rome verbonden via een bepaald verdrag, waaruit de rechten en verplichtingen helder naar voren kwamen. Nog duidelijker was het beslissende feit dat Rome de superieure partner was in dit verbond, en dat er geen sprake was van een regeling tussen gelijken. De meest algemene verplichting die alle soorten bondgenoten, met inbegrip van de Latijnen, moesten nakomen, was het leveren van manschappen en voorraden in oorlogstijd. Ten minste de helft van elk Romeins leger bestond onveranderlijk uit geallieerde soldaten. Op deze manier hielpen de verslagen vijanden van vroeger de nieuwe oorlogen winnen. De gemeenschappen van bondgenoten bewezen op deze manier niet alleen hun loyaliteit aan Rome, maar hadden ook recht op een klein, maar niet onbetekenend deel van de oorlogsbuit. Aangezien Rome zo vaak oorlog voerde – sommige geleerden hebben zelfs geopperd dat de republiek wel genóódzakt was om oorlog te voeren om haar bondgenoten aan hun verplichtingen te herinneren – kregen ze maar wat vaak de gelegenheid om in het leger te dienen en daar garen bij te spinnen.⁹

In 264 v.Chr. ondernamen de Romeinen voor het eerst een veldtocht buiten Italië, waardoor ze het langdurige conflict met de Carthagers uitlokten. De Carthagers waren van Fenicische (Foenicische) origine en de Romeinen noemden hen daarom Poeni (Puniërs). De eerste Punische oorlog (264-241 v.Chr.) leverde Rome haar eerste overzeese provincie, Sicilië, op, waarbij meteen na afloop van het conflict ook Sardinië werd gevoegd. De tweede Punische oorlog (218-201 v.Chr.) resulteerde in de permanente aanwezigheid van de Romeinen in Spanje en bemoeienissen met Macedonië. De enorme reserves aan manschappen van de republiek, bestaande uit burgers en bondgenoten, en haar bereidheid om verbijsterend grote verliezen op de koop toe te nemen, waren belangrijke factoren voor het behalen van de overwinning op Carthago. Deze conflicten maakten de Romeinen ook vertrouwd met het zenden en bevoorraden van legers die ver weg campagne moesten voeren, iets wat mogelijk werd gemaakt door de enorme vloot die tijdens de eerste Punische oorlog werd opgebouwd.

De republiek raakte eraan gewend om verschillende oorlogen tegelijkertijd in zeer uiteenlopende arena's te voeren. In de eerste decennia van de tweede eeuw v.Chr. versloeg Rome Macedonië en het rijk van de Seleuciden. Samen met het rijk van de Ptolemaeën in Egypte waren deze koninkrijken als machtigste uit de puinhopen van Alexander de Grotes rijk naar voren gekomen. De vernietiging van zowel Carthago als Korinthe door Romeinse legers in 146 v.Chr. symboliseerde de Romeinse superioriteit over de oudere machten in de mediterrane wereld. In Macedonië en Noord-Afrika werden nieuwe provin-

cies gesticht terwijl elders de verovering van het Pogegebied voltooid werd en de Romeinse aanwezigheid in Illyrië werd versterkt. Tegen het einde van de eeuw werd Gallia Transalpina (de huidige Provence in Zuid-Frankrijk) veroverd, waardoor een door de Romeinen gecontroleerde landverbinding met de provincies in Spanje tot stand kwam, net zoals Illyrië een doorgang was naar Macedonië. Weldra zouden er Romeinse wegen worden aangelegd die de provincies op een monumentale en tegelijk uiterst praktische manier met elkaar verbonden. Omstreeks dezelfde tijd werd de rijke provincie Asia bij het rijk gevoegd. De band tussen Rome en haar overzeese provincies was in die tijd veel minder innig dan die met de volkeren van Italië, en er was hier ook nog geen sprake van het op grote schaal toekennen van de Latijnse of Romeinse status aan de inheemse bevolkingen. Gemeenschappen in de provincies leverden vaak manschappen voor het Romeinse leger, maar dit was niet hun belangrijkste verplichting, want die betrof het regelmatig betalen van tribuut of belasting.

Veel Romeinen profiteerden sterk van de expansie overzee. Voor de aristocratie was er gelegenheid te over om tijdens hun magistratuur eer te behalen door het voeren van een oorlog. Er werden heel vaak veldtochten ondernomen tegen stammen in Spanje, Gallië, Illyrië, en Thracië. Oorlogen met de befaamde staten van de hellenistische wereld kwamen minder vaak voor, maar waren wel veel spectaculairder. Doordat er zoveel te vechten viel, richtte de concurrentiestrijd tussen senatoren zich op het voeren van een grotere of gevaarlijker oorlog dan de anderen, en wie als eerste een volk versloeg, legde hiermee ook bijzonder veel eer in. Behalve roem viel er ook grote rijkdom te vergaren uit plunderingen en de verkoop van krijgsgevangenen als slaaf. Een deel van deze rijkdom kwam bij de republiek terecht en een ander deel bij de mannen die in het leger dienden, maar aangezien het leeuwendeel toeviel aan de hogere standen, waren het de commandanten die er het meest aan overhielden. Vooral overwinningen in het oostelijke Middellandse Zeegebied waren lucratief en tijdens de tweede eeuw v. Chr. hield de ene generaal na de andere na zijn terugkeer uit de strijd een triomftocht die weelderiger en spectaculairder was dan men ooit eerder had gezien. Het was ook in deze periode dat de stad Rome een opzienbarende nieuwe aanblik begon te krijgen doordat succesvolle commandanten een deel van hun oorlogsbuit aanwendden voor het bouwen van indrukwekkende tempels en andere openbare gebouwen ter nagedachtenis van hun verrichtingen op het slagveld. De competitieve inspanningen om roem en invloed te vergaren bleven het publieke domein beheersen, maar het werd een zaak waar steeds meer rijkdom aan te pas kwam, aangezien sommige mannen na een overwinning terugkeerden met een uitzinnig fortuin. Senatoren uit fa-

milies die er niet in waren geslaagd een bevelhebbersfunctie tijdens een zeer winstgevende campagne in de wacht te slepen, hadden steeds meer moeite om de kosten van een politieke loopbaan op te brengen. De kloof tussen de rijkste en armste senatoren groeide gestaag, zodat het aantal mannen dat kon meedingen naar de hoogste magistratuurposten en commando's afnam.

Niet alleen senatoren profiteerden van de uitbreiding van het rijk. Over het algemeen waren het de rijken die het meest baat hadden bij de nieuwe omstandigheden. De republiek creëerde geen uitgebreid bureaucratisch apparaat voor het bestuur van de provincies, zodat gouverneurs slechts beschikten over een beperkt aantal ambtenaren, aangevuld met de leden van hun eigen entourage, om de bestuurlijke taken te vervullen.

Het gevolg was dat veel alledaagse zaken werden overgelaten aan de plaatselijke gemeenschappen en veel werkzaamheden werden uitgevoerd door privé-ondernemingen die door rijke Romeinen werden geleid. Het ging om mannen die gewoonlijk tot de ridderstand behoorden; senatoren mochten zich volgens de wet niet inlaten met dit soort bezigheden. (Dit om te voorkomen dat zakelijke belangen de meningen die ze in de senaat verkondigden beïnvloedden. Niettemin staken velen van hen waarschijnlijk clandestien geld in ondernemingen die voor het oog van de wereld door ridders werden geleid.) Ondernemingen met dit soort mannen aan het hoofd dongen naar het recht om in een bepaalde streek belastingen te innen, krijgsgevangenen en andere oorlogsbuit te verkopen, of monstercontracten af te sluiten voor het leveren van foerage en materieel aan het leger. Ze stonden bekend onder de naam *publicani* – de tollenaars uit het Nieuwe Testament – omdat zij dit soort publieke taken voor de republiek uitvoerden, maar hun voornaamste motief was het maken van winst, niet het dienen van het publiek. Wanneer zo'n onderneming had afgesproken een bepaalde som aan de schatkist te zullen afdragen in ruil voor het recht om in een bepaalde streek of provincie belastingen te innen, was deze onderneming dus genoodzaakt om meer geld dan dit bedrag bij de bewoners te innen. De agenten van de onderneming roomden ieder op hun eigen niveau een deel van de winst af, zodat het bedrag dat de bevolking van een provincie betaalde uiteindelijk veel hoger was dan de schatkist ontving. Maar over het algemeen was de republiek wel tevreden over deze regeling, en wanneer de provinciebewoners in verzet kwamen, kon het leger indien nodig met geweld tegen hen optreden. Behalve de *publicani* waren nog veel andere Romeinen en hun bemiddelaars zakelijk actief in de provincies. Alleen al het feit dat ze Romeinen waren – de meeste Italianen werden trouwens door andere rassen voor Romeinen versleten – bezorgde handelaren (*negotiatores*) aanzienlijke voordelen, simpelweg door hun band met de imperiale macht. De invloedrijkste mannen

– opnieuw waren dat gewoonlijk de rijkste mannen of hun vertegenwoordigers – konden vaak meer direct profiteren van de hulp van provinciegouverneurs. De activiteiten van handelaren komen in de oude bronnen vrijwel altijd slechts zijdelings aan bod, maar het is belangrijk om noch het aantal handelaren noch de schaal van hun operaties te onderschatten. Het waren mannen die fors profiteerden van het Romeinse imperialisme, al is het uiterst onwaarschijnlijk dat ze veel invloed konden uitoefenen op het besluitvormingsproces dat richting gaf aan de afhandeling van de buitenlandse zaken van de republiek.¹⁰

Generaties lang diende een uitzonderlijk groot deel van de Romeinse mannen in het leger. Tot de invoering van de algemene dienstplicht tijdens de Franse Revolutie was er geen andere staat van vergelijkbare omvang die gedurende een zo lange periode een zo groot deel van de mannelijke bevolking mobiliseerde. Tot aan het midden van de tweede eeuw v.Chr. schijnt er nauwelijks verzet vanuit de bevolking tegen te zijn geweest en vervulden de meeste mannen hun militaire verplichtingen zonder morren. Voor sommigen was de actieve dienst ook zeer aantrekkelijk, ondanks de uiterst brute discipline die de legioenen werd opgelegd, want de vooruitzichten op plundering en het vergaren van roem waren legio. De Romeinen waren ook vurige patriotten en hechtten eraan hun trouw aan de republiek te tonen. Het leger rekruteerde uit de klassen die over bezit beschikten, want elke soldaat werd geacht zelf te zorgen voor de noodzakelijke uitrusting; de zeer rijken dienden als cavalerist, de grote meerderheid als zware infanterist en de armere en jongere rekruten als lichte infanterist. Het hart van de legioenen werd gevormd door boeren, want land was nog altijd de belangrijkste vorm van bezit. De diensttijd duurde totdat het legioen werd ontbonden, wat vaak na afloop van een oorlog het geval was. In de begindagen van de republiek dienden soldaten soms niet langer dan enkele weken in het leger of op zijn hoogst enkele maanden, want de vijand bevond zich gewoonlijk niet veraf en de gevechten waren niet erg massaal en van korte duur. In het ideale geval hielp een boer/soldaat een snelle overwinning bevechten en was daarna op tijd weer thuis om de oogst op zijn eigen akkers binnen te halen. Naarmate het Romeinse rijk zich uitbreidde, vonden de gevechten steeds verder van huis plaats en duurden ze vaak ook langer. Tijdens de Punische oorlogen waren tienduizenden Romeinen jaren achtereen weg van huis. In een aantal overzeese provincies waren permanente garnizoenen noodzakelijk, en mannen die de pech hadden om bijvoorbeeld in Spanje gelegerd te worden, waren soms vijf tot tien jaar onafgebroken in dienst. Ze liepen het risico dat hun kleine boerderijen tijdens hun afwezigheid in verval raakten waardoor hun gezin noodlijdend werd. De situatie verslechterde toen de minimumhoe-

veelheid bezit die vereist was om in het leger te mogen dienen naar beneden werd bijgesteld om meer mannen op de been te kunnen brengen, want de rekruten die hierdoor toetraden zaten veel dichtter tegen de armoedegrens aan. Langdurige militaire dienst betekende het failliet van veel kleine boeren, en het verlies van hun land betekende dat deze mannen in de toekomst ook niet genoeg bezit meer hadden om nog voor legioendienst in aanmerking te komen. Vanaf het midden van de tweede eeuw v.Chr. nam de ongerustheid toe dat het aantal burgers dat voor dienst kon worden opgeroepen op een fatale wijze zou afnemen.

De moeilijkheden waarmee veel kleine boeren kampten, ontstonden in een periode waarin andere factoren de Italische landbouw een ander aanzien gaven. De winsten die voortvloeiden uit de expansie maakten veel senatoren en equites fabelachtig rijk. Deze mannen investeerden een groot deel van hun rijkdom in uitgestrekte landerijen, waarbij vaak lapjes grond werden opgeslokt die voorheen aan kleine boeren toebehoorden. Dergelijke landerijen (*latifundia*) werden onveranderlijk bewerkt door slaven, want als gevolg van de frequente oorlogen waren er goedkope slaven in overvloed te krijgen. De uitgestrektheid van het grondbezit, het aantal slaven dat er werkte, de weelderigheid van de villa die de eigenaar liet neerzetten voor het geval hij er een poosje wilde verblijven: het waren allemaal nieuwe manieren om met rijkdom te pronken en anderen de loef af te steken. Daarbij konden grote landerijen ook nog eens praktisch benut worden als commercieel boerenbedrijf waaruit steeds terugkerende winsten te halen waren, zonder dat daar veel risico bij kwam kijken. In veel opzichten was het een vicieuze cirkel, want terwijl steeds nieuwe oorlogen in afgelegen provincies steeds meer burgerboeren van hun land weghaalden, waardoor ze in veel gevallen met hun gezin tot armoede vervielen, maakten diezelfde oorlogen de elite van de maatschappij steeds rijker en stelden deze in staat nog meer latifundia te stichten. De verschuivende patronen in de landbouw gedurende die periode zijn door middel van archeologisch onderzoek maar heel moeilijk te kwantificeren, maar het lijkt erop dat in bepaalde gebieden nog altijd sprake was van kleinschalige landbouw. Niettemin is duidelijk dat er in grote gebieden forse verschillen zijn opgetreden, en zeker is dat de Romeinen dit zelf als een ernstig probleem onderkenden.¹¹

POLITIEK EN BLOEDVERGIETEN

In 133 v.Chr. lanceerde Tiberius Sempronius Gracchus, een van de tien jaarlijks gekozen volkstribunen, een grootscheeps hervormingsprogramma dat op de

aanpak van dit probleem gericht was. Het verschil van tribunen met andere magistraten was dat ze buiten Rome zelf geen enkele rol vervulden. Oorspronkelijk was hun ambt in het leven geroepen om het volk te verzekeren van enige bescherming tegen machtsmisbruik van de kant van hogere magistraten, maar in deze periode betekende het feitelijk niet meer dan een van de stappen in een normale carrière. Tiberius was begin dertig en afkomstig uit een zeer vooraanstaande familie – zijn vader was censor en tweemaal consul geweest – en de verwachting was dat hij het ver zou schoppen. Tijdens zijn ambtsperiode richtte hij zijn aandacht op de grond van de gemeenschap (*ager publicus*), die in de loop van eeuwen van verslagen Italische vijanden was afgenomen. In theorie en volgens de wet had deze grond in betrekkelijk kleine percelen onder veel burgers verdeeld moeten worden, maar in de praktijk waren flinke lappen door latifundia verzwoegen. De tribuun kwam met een wetsvoorstel waarin de wettige limiet voor de gemeenschapsgrond die een individu mocht bezitten werd vastgelegd; de rest moest worden herverdeeld onder arme burgers, waardoor die toetraden tot de bezitsklasse die het mogelijk maakte hen voor het leger te rekruteren. Een aantal senatoren steunde Gracchus, maar er waren er meer die het slachtoffer dreigden te worden van de confiscatie van openbaar land dat ze onterecht in bezit hadden, en datzelfde gold voor veel invloedrijke equites. Omdat het hem niet lukte de senaat achter zijn wetsvoorstel te krijgen, maakte Tiberius inbreuk op de traditie door het direct aan de volksvergadering voor te leggen. Toen een collega-tribuun de procedure probeerde tegen te houden door zijn veto uit te spreken, organiseerde Gracchus een stemming en liet de man uit zijn ambt zetten. Of dit nu wettelijk in orde was of niet – in theorie mocht het volk maatregelen treffen op elk terrein – het republikeinse stelsel werd recht in het hart getroffen, want feitelijk betrof het een aanval op het uitgangspunt dat alle magistraten van dezelfde rang elkaars gelijke waren.

Sommige senatoren die mogelijk wel sympathiseerden met de bedoelingen van Gracchus' wetgeving, begonnen zich zorgen te maken dat de ambities van de tribuun meer met een persoonlijk machtsstreven dan met altruïstische hervormingen te maken hadden, want Tiberius zou ongetwijfeld enorm veel prestige en auctoritas verwerven als het hem zou lukken het lot van heel veel burgers te verbeteren. De vrees nam toe dat hij iets veel spectaculairders ambiëerde dan de toch al briljante carrière die een man met zijn achtergrond mocht verwachten. Dat Tiberius, zijn schoonvader en zijn jongere broer Gaius benoemd werden tot toezichhouders bij de distributie van land zette nog meer kwaad bloed, want het gaf hun een te grote vinger in de pap. Er waren mensen die hem ervan beschuldigden dat hij *regnum* wilde verwerven, ofwel de permanente macht van een monarch. Toen Tiberius zichzelf in 132 v.Chr. herkies-

baar stelde voor het tribunaat, zich beroepend op de noodzaak te voorkomen dat zijn wetten onmiddellijk weer werden ingetrokken, was de maat vol. Het was lang niet zeker dat hij het bij de verkiezingen zou redden, want als gevolg van zijn eigen hervormingen woonden veel burgers die het meest aan hem te danken hadden op boerderijen ver van Rome, zodat ze moeilijk over konden komen. De emoties liepen echter erg hoog op toen de consul en voorzitter van de senaat weigerde tegen de tribuun op te treden. Een groep boze senatoren onder aanvoering van Tiberius' neef Scipio Nasica stormde de vergadering uit en lynchte de tribuun en veel van diens medestanders. Gracchus' schedel werd met een stoelpoot ingeslagen. Zijn ontzielde lichaam werd samen met de lijken van veel van zijn volgelingen in de Tiber gegooid.

Het was de eerste keer dat een politiek geschil eindigde in grootscheeps en dodelijk geweld en Rome raakte in een soort shocktoestand. (Uit de beginjaren van de republiek zijn verhalen bekend over het lynchen van demagogen of anderen die een bedreiging vormden voor de staat, maar voor de Romeinen waren dat inmiddels verhalen uit de oude doos.) Veel van Tiberius' wetgeving bleef in de nasleep van het oproer intact, zelfs al kwam een aantal van zijn volgelingen die het overleefd hadden onder vuur te liggen. Gaius, de broer van de tribuun, diende indertijd in Spanje in het leger. Bij zijn uiteindelijke terugkeer in Rome zou hij zijn carrière mogen voortzetten. Gaius was nog maar begin twintig en verbitterd over het lot van zijn broer, maar pas in 123 v.Chr., toen hij zelf tribuun was, zette hij zijn eigen reeks hervormingen in gang, die veel radicaler waren en veel verder reikten dan die van zijn broer. Deels kwam dit doordat hij meer tijd had, want hij slaagde erin voor een tweede termijn, voor het jaar 122 v.Chr., herkozen te worden zonder veel weerstand te ondervinden. Veel van zijn hervormingen waren erop gericht de oorlogsbuit van het rijk over meer mensen te verdelen. Gaius bekrachtigde de wetgeving van zijn broer en blies diens pogingen om het aantal landbezittende burgers uit te breiden nieuw leven in door het stichten van een kolonie op de plaats van het voormalige Carthago. Hij verwierf ook veel steun onder de ridderstand door de instelling van een gerechtshof voor het berechten van senatoren die zich als provinciaal gouverneur aan misbruik van hun positie hadden bezondigd (de *quaestio de rebus repetundis*) waarbij de jury uit equites bestond. Tot dan toe konden senatoren slechts door hun gelijken berecht worden. Een minder populair voorname van Gaius was om veel meer Latijnen en Italianen het Romeinse burgerschap te geven, en zijn poging om een derde termijn als volkstribuun in de wacht te slepen mislukte. Van het begin af waren Gaius en zijn tegenstanders veel meer geneigd zich van intimidatie en bedreigingen te bedienen dan hun voorgangers van tien jaar eerder. De bom barstte toen een schermutseling uit-

liep op de dood van een van de bedienden van consul Opimius. De senaat nam een besluit – bij geleerden bekend als *senatus consultum ultimum* naar een zinsnede waarvan Caesar zich bediende, maar onbekend is hoe het in die tijd genoemd werd – waarin de consul werd opgeroepen de republiek met alle noodzakelijke middelen te verdedigen. De normale wetten werden opgeschort en de voorstanders van beide zijden bewapenden zich. Opimius voegde een groep Kretenzische huurling-boogschutters, die even buiten Rome wachtte, toe aan zijn strijdmacht, waarmee hij de verdenking van een vooropgezette actie op zich laadde. Gaius en zijn medestanders waren hierdoor in de minderheid. Ze bezetten de tempel van Diana op de Aventijnse heuvel, maar de consul weigerde te onderhandelen en bestormde het gebouw. Gracchus werd tijdens het gevecht gedood en zijn hoofd werd naar Opimius gebracht, die het gewicht hiervan in goud als beloning had uitgelooft.¹²

Voor ons is niet meer vast te stellen of de gebroeders Gracchus oprechte hervormers waren die gedreven werden door de wens de problemen van de republiek zoals zij die zagen op te lossen, of dat ze zich alleen lieten leiden door hun eerzucht en zoveel mogelijk populariteit trachtten te krijgen. Vermoedelijk waren hun motieven een mengeling daarvan, want het is nauwelijks voor te stellen dat een Romeins senator blind zou zijn voor het persoonlijke gewin dat uit een dergelijke veelomvattende wetgeving te halen was. Los van hun persoonlijke motieven hebben zij sterk de aandacht gevestigd op bestaande problemen binnen de maatschappij, met name de slechte situatie van de talrijke arme burgers, en het verlangen van degenen die van de macht waren uitgesloten – of het nu ging om leden van de ridderstand of de bevolking van Italië – om er een aandeel in te verwerven. De invloed van de loopbaan van de Gracchi op het openbare leven was niet onmiddellijk merkbaar – volkstribunen bleven in overgrote meerderheid voor niet meer dan één ambtstermijn gekozen worden en politiek geweld kwam nog altijd zelden voor – maar zou later van groot gewicht blijken te zijn. In een stelsel dat het gewoonterecht zo hoog in het vaandel had staan, hadden zij een behoorlijk aantal fundamentele principes met voeten getreden. De broers hadden aangetoond dat een beroep op de groeiende bewustwording van maatschappelijke groeperingen – op een nieuwe manier – enorm veel effect kon hebben, zelfs al was dit tijdelijk en bracht het gevaren met zich mee. Het was slechts een kwestie van tijd voordat iemand met voldoende prestige iets vergelijkbaars zou uithalen. De senaat maakte het er niet beter op met zijn trage aanpak van de problemen die de Gracchi hadden gesignaleerd; de senaat deed liever niets dan iemand de eer te gunnen er een oplossing voor te vinden. Daar kwam nog eens bij dat de laatste decennia van de tweede eeuw niet direct gekenmerkt werden door een hoge graad van com-

petentie en eerlijkheid aan de kant van veel magistraten.

Een dynastieke twist in het verenigd koninkrijk Numidië in Noord-Afrika leidde tot een reeks schandalen; senatoren lieten zich rijkelijk betalen voor hun steun aan pretendent Jugurtha. De massamoord op duizenden Romeinse en Italische handelaren in de stad Cirta bracht grote verontwaardiging teweeg in Rome, met als gevolg dat er een leger op Jugurtha werd afgestuurd; de oorlog werd echter op een slappe manier gevoerd en het Romeinse leger werd verslagen in 110 v.Chr.; het gaf zich over aan de vijand. Een consul die over meer capaciteiten beschikte werd erachteraan gestuurd, maar de hele episode had het vertrouwen in de leiderskwaliteiten van de senatoriale elite bij een groot deel van de bevolking ernstig ondermijnd. Gaius Marius maakte in 107 v.Chr. van de stemming onder het volk gebruik in zijn campagne voor het consulaat; hij profileerde zich als een geharde en ervaren soldaat die zijn successen louter aan persoonlijke verdienste te danken had en dus gunstig afstak bij de telgen van adellijke families die zich op de faam van hun voorouders lieten voorstaan in plaats van op hun eigen capaciteiten. Marius won met een ruime marge en verkreeg het opperbevel in Numidië, met hulp van een tribuun die een wet door de volksvergadering loodste waarin de toewijzing van provincies door de senaat teniet werd gedaan. Maar de senaat werkte Marius verder tegen door geen toestemming te geven voor het lichten van nieuwe legioenen om mee naar Afrika te nemen; hij mocht alleen vrijwilligers werven. Marius sneed de senaat de pas af door vrijwilligers uit de armste klasse op de been te brengen, mannen die normaal gesproken niet in aanmerking kwamen voor dienst in het leger. Het was een belangrijke fase in de overgang van een militieleger, gerekruteerd uit een dwarsdoorsnede van de bezittende klassen, naar een beroepsleger dat hoofdzakelijk uit de allerarmsten gerekruteerd werd. Het was een verandering die zich niet van het ene moment op het andere voltrok, maar wel een diepgaande invloed zou hebben en in niet geringe mate bijdroeg aan het einde van de republiek.¹³

De oorlog in Numidië werd uiteindelijk door Marius gewonnen, tegen het einde van 105 v.Chr., maar in diezelfde tijd hing de dreiging van Cimbri en Teutones als een donkere wolk boven Italië. De eerste contacten met deze stammen werden opnieuw gekenmerkt door schandalen en incompetentie bij de magistraten, van wie velen tot oude vooraanstaande families behoorden. Niet alleen bij de armen, maar blijkbaar ook bij de rijken – die laatsten bepaalden immers in eerste instantie hoe de uitslag van stemmingen in de comitia centuriata uitviel – overheerste de gedachte dat het verslaan van de barbaren alleen aan Marius kon worden toevertrouwd. Dit leidde tot de tot dan toe ongekende aaneenschakeling van consulaten die hij bekleedde, een breuk met het verle-

den die veel verder ging dan de opeenvolgende tribunaten van Gaius Gracchus. Saturninus en Glaucia steunden Marius, in de hoop een graantje te kunnen meepikken van diens succes. In 103 v.Chr. was Saturninus tribuun; hij liet een wet aannemen waardoor veel van Marius' veteranen in Noord-Afrika grond kregen toegewezen. Caesars vader was een van degenen die toezicht moesten houden op de uitvoering van ofwel deze wet ofwel, wat waarschijnlijker is, een vergelijkbare andere wet die door Saturninus in 100 v.Chr. werd ingevoerd. Soldaten die uit de armste gelederen van de maatschappij waren gerekruteerd, hadden geen bron van inkomsten als ze uit de dienst ontslagen waren. Saturninus' wet uit 100 v.Chr. was deels bedoeld ter ondersteuning van soldaten die tegen de Cimbri hadden gevochten. Saturninus gebruikte zijn tribunaat op een vergelijkbare manier als de Gracchi. Hij lanceerde populaire maatregelen om land te verdelen, voornamelijk land in de provincies, en voerde opnieuw een maatregel in die alle burgers verzekerde van graan tegen een vaste prijs die niet met vraag en aanbod samenhing. Gaius Gracchus had deze maatregel ingevoerd, maar na zijn dood was deze weer opgeheven. Van het begin af genoten Saturninus en Glaucia echter minder aanzien dan de gebroeders Gracchus en ze waren ook veel meer geneigd tot gewelddadigheid. Uiteindelijk gingen ze te ver en verloren ze de steun van Marius, die hen op last van de senaat vervolgde – zoals Opimius in 122 v.Chr. Gaius Gracchus en de zijnen had aangepakt. De republiek waarin Caesar het levenslicht zag, was niet al te goed in het oplossen van de problemen die ze op haar weg vond.